

ДО ЮВІЛЕЮ П.П. ТОЛОЧКА

Відомому історику й археологу, директору Інституту археології НАН України, члену Президії НАН України, голові Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академіку НАН України Петру Петровичу Толочку виповнилось 70 років.

П.П. Толочко народився 21 лютого 1938 р. у с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Після навчання у середній школі в рідному селі та на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка розпочав свою наукову діяльність у Державному музеї українського декоративного мистецтва, з 1961 р. працює в Інституті археології, де він пройшов усі сходинки наукового зростання: молодший науковий співробітник, учений секретар Інституту, старший науковий співробітник, завідувач відділу. З 1987 р. П.П. Толочко — директор Інституту.

Великою заслугою П.П. Толочка є те, що Інститут уцілів як наукова установа в надскладний період 1990-х рр., коли постійно бракувало коштів, коли накочувалися каламутні хвилі тих, хто намагався знищити Інститут як головний осередок фахівців-археологів, що координує і контролює якість досліджень на території України, коли академічна наука ставала на заваді у пограбуванні пам'яток і поширенні позанаукових псевдопатріотичних міфів. Ознакою того, що ці часи начебто минають, є численні видання Інституту й те, що наукою знову зацікавилась молодь.

Ще студентом П.П. Толочко брав участь у багатьох археологічних експедиціях, переймав досвід старших колег, визначних археологів Києва, Москви, Ленінграда, з якими його зводила доля. Серед таких учителів передусім слід згадати В.Й. Довженка, Б.О. Рибаківа та С.М. Бібікова. У той час налагоджувалися дружні та наукові зв'язки з молодими і талановитими колегами на все подальше життя.

Наполегливу й ефективну працю молодого вченого було винагороджено науковими ступенями та вченими званнями: кандидата історичних наук (1966), старшого наукового співробітника (1968), доктора історичних наук (1981), професора (1988), члена-кореспондента НАН України (1988), дійсного члена НАН України (1990). П.П. Толочко очолював академічну гуманітарну науку України, працюючи на посаді віце-президента НАН України, він президент Національного комітету України Міжнародної спілки візантиністів, голова Українського національного комітету Міжнародної Унії слов'янської археології, член-кореспондент Центрального Німецького інституту археології (Берлін), член Академії Європи (Лондон), почесний доктор Російської академії наук.

Особливе місце в дослідженнях П.П. Толочка посідає Київ. Вивчення Києва — важливий напрям давньоруської археології, що включає розробку багатьох проблем, тісно пов'язаних із загальним розвитком Київської Русі. П.П. Толочко зумів знайти новий підхід до теми, яку на той час вважали вичерпаною, оскільки панувала думка, що після капітальних праць М.К. Каргера наукова

розробка давнього Києва не має перспектив, особливо з погляду наукової кар'єри. Проте молодому науковцю вдалося створити цілісну картину столиці Русі від її походження до Батисевої навали, показати динаміку та етапи розвитку, пам'ятки й історичне районування тощо. Історико-топографічний розвиток міста вдало поєднано з політичними та економічними. Виявилися деякі принципи розходження з панівними гіпотезами (характер масової забудови, рівень розвитку у XII—XIII ст.). Цим питанням було присвячено першу монографію П.П. Толочка «Історична топографія стародавнього Києва» (1970).

В археологічній науці важливо, щоб теоретичні дослідження поєднувалися з плідною організаційною і польовою роботою. П.П. Толочку вдалося це здійснити. 1970 р. створено Київську постійно діючу археологічну експедицію (на правах відділу) на чолі з П.П. Толочком. З того часу розгорнулися систематичні розкопки в усіх історичних районах міста й масштабні новобудовні роботи. Проте головне — було створено дієздатний колектив енергійних дослідників, який поєднували досвід і молодість.

Розкопки на Подолі на початку 1970-х рр. стали етапними для розвитку київської археології, змінили існуючі уявлення про масову забудову південноруського міста X—XIII ст. Вони повністю підтвердили висновки П.П. Толочка про те, що масова забудова Києва була близькою до забудови Новгород-Берестя та інших давньоруських міст, а відтак, було спростовано погляд про напівземлянкову забудову столиці Русі. Матеріал, здобутий за ті роки, значно перевищив кількість знахідок за весь попередній період. Підсумки розкопок 1970-х рр. опубліковано в ґрунтовній монографії «Новое в археологии Киева», що стала основою циклу праць з історії та археології Києва, за який керівникові авторського колективу П.П. Толочку було присуджено Державну премію УРСР у галузі науки і техніки за 1983 р.

На основі нових археологічних знахідок та аналізу писемних джерел П.П. Толочко відтворив історико-культурний розвиток Києва від часу виникнення до 40-х рр. XIII ст. («Древний Киев»), ґрунтовно розробив проблему походження міста, по-новому розглянув питання економічного розвитку, характеру масової забудови міста, його соціально-топографічної структури, міжнародних зв'язків, довів поступальний розвиток Києва XII—XIII ст. Новий підхід до питань історичної демографії дав змогу вперше обґрунтувати розрахунки чисельності населення Києва XII—XIII ст.

Розробка історії Києва стала надійним фундаментом для висвітлення різних аспектів історичного розвитку всієї Давньої Русі, дослідженні у таких відомих працях, як «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.», «Древняя Русь», «Київська Русь», «Древнерусский феодальный город». У цих дослідженнях висвітлено питання формування державності, впровадження на Русі християнства, запропоновано нове бачення проблеми розвитку державності періоду феодальної роздробленості XII—XIII ст., що не може визначатися як розпад єдиної державної системи, переконливо доведено, що Київська земля в XI—XIII ст., на відміну від інших князівств, не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь князівської династії, а розглядалася як спільна спадщина усього роду Рюриковичів. Складні взаємовідносини Русі з кочовиками було висвітлено у монографії «Кочевые народы степей и Киевская Русь».

Протягом усієї наукової діяльності П.П. Толочко звертається до проблем літописання. Результатом його пошуків стали монографії «Літописи Київської Русі» (1994), «Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст.» (2005), в яких розгорнуто широку картину історичного літописання Києва, Новгород-Берестя та інших центрів Русі. Науковець подає власні оригінальні спостереження та висновки, щодо датування Найдавнішого зводу 1039 р., авторства «Повісті

минулих літ», часу створення «Повчання Мономаха», обсягів київського літописання XIII ст.

Свій погляд на непросту тему існування давньоруської народності у IX—XIII ст. дослідник виклав на сторінках праці «Древнерусская народность воображаемая или реальная». У праці «Археология и древняя история. В защиту исторического марксизма» (2007) учений засудив сучасну огульну критику висловлювань Ф. Енгельса щодо давніх суспільств як переважно необгрунтовану й кон'юнктуру.

Дослідження в галузі Київської Русі лягли в основу написання П.П. Толочком розділів до багатьох фундаментальних академічних видань: «Історії Української РСР», «Археології Української РСР», «Давньої історії України» тощо. Вчений не лише очолював авторські колективи більшості з цих видань, а й ініціював їх створення. Видання «Давня історія України» стало етапною працею у розвитку української археологічної науки. Подібних праць на потрадянському просторі до тогочасу не було. За її створення авторському колективу на чолі з П.П. Толочком було заслужено присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 2003 р.

Наукові праці П.П. Толочка відзначаються широкою постановкою завдань, великим діапазоном залучених джерел, чітким дослідницьким напрямом і обгрунтуванням висунутих положень. Ці видання високо оцінили вітчизняні й закордонні фахівці. Значну кількість праць ювіляра опубліковано у виданнях Росії, ФРН, Франції, США, Польщі та інших країн. Високий науковий авторитет П.П. Толочка, його постійні наукові зв'язки з провідними вченими світу суттєво підіймають статус української науки й часто допомагають іншим науковцям у суто практичних та організаційних справах і проектах. Важко згадати тут усіх учених, з якими підтримує (чи, на жаль, підтримував донедавна) дружні наукові контакти П.П. Толочко. Серед них В.Л. Янін, Г.Г. Літавін, В.В. Седов та М.В. Седова, А.М. Кіріпніков, О.І. Комеч, М.А. Макаров, Є.М. Носов, П.Г. Гайдук, Б.М. Флоря (Росія), Ж. Бланкофф (Бельгія), Ж.-П. Аррїньйон, М. Каплан, Ж. Дагрон (Франція), І. Шевченко (США), А. Поппе, С. Біліна (Польща), І. Фодор (Угорщина) та багато-багато інших.

Наукова діяльність П.П. Толочка пов'язана з науково-популяризаційною та пам'яткоохоронною роботою і музеями. Постійні виступи у лекторіях, на телебаченні, в газетах та журналах популяризують українську археологічну науку, захищають пам'ятки, дають відсіч зазіханням чиновників і приватних колекціонерів привласнити археологічну спадщину. Чимало заповідників та музеїв створено за його активної підтримки (згадати хоча б Музей історії м. Києва, ДІАЗ «Стародавній Київ»). Підтримка та захист музеїв нерозривно пов'язані з охоронною пам'яток. З 1989 р. П.П. Толочко очолює Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Багато його публіцистичних праць присвячено актуальним завданням охорони національної спадщини. Активна позиція ученого у пам'яткоохоронній діяльності допомагає, наскільки це можливо в наш час, захистити конкретні пам'ятки чи хоча б зменшити наступ на них сучасних нуворишів. Ця громадська позиція, професійний та виважений підхід стали підставою для обрання П.П. Толочка до Верховної Ради України, де одним із визначних результатів його діяльності став Закон України «Про охорону археологічної спадщини» — важливого юридичного акту в галузі охорони і збереження культурного надбання українського народу.

П.П. Толочко виховав плеяду кваліфікованих фахівців, які плідно працюють у різних наукових центрах по всій Україні. Серед них член-кореспондент НАН України, д. і. н. О.П. Моця, д. і. н. Г.Ю. Івакін, к. і. н. В.М. Зоценко, Б.А. Звіздецький, В.П. Коваленко, С.Р. Кілієвич, В.Л. Миц, І.І. Мовчан та ін.

Надзвичайно плідною є редакторська діяльність ученого. За його редакцією вийшло чимало фундаментальних праць, монографій, наукових збірок, присвячених важливим проблемам історії та археології України. П.П. Толочко є головним редактором академічного журналу «Археологія», а також часопису «Київська старовина».

Загальний науковий доробок ювіляра становить близько 400 друкованих видань, із них 26 монографій і науково-публіцистичних праць, участь у створенні 10 фундаментальних колективних праць. Він у прекрасній творчій формі й темпів публікацій не знижує, що засвідчують нові аркуші паперу на його робочому столі.

Суспільство і держава гідно відзначили діяльність науковця. Серед державних нагород і почесних звань ювіляра орден «Знак пошани» (1981), медаль «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1982), Почесна грамота Верховної Ради УРСР (1985), ордени «Ярослава Мудрого» V й IV ступенів (1998, 2002), дві Державні премії України в галузі науки і техніки (1983, 2002), Премія ім. М.С. Грушевського Президії НАН України (1992).

Оповідь про діяння ювіляра на науковій і громадській ниві можна продовжувати, але залишимо щось і для наступних урочистих дат. На відзнаку видатних заслуг перед вітчизняною археологічною та історичною науками друзі, колеги та учні присвячують П.П. Толочку цю збірку наукових статей.

Археологічна спільнота України зичить Петру Петровичу Толочку здоров'я, енергії, оптимізму, творчої наснаги та успішної реалізації усіх задумів.